
Je li Adam Smith konzervativac? Nevidljiva ruka, institucionalni dizajn i društvena hijerarhija

MARKO GRDEŠIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Ovaj rad postavlja sljedeće pitanje: Je li Adam Smith konzervativac? Smith se obično smatra jednim od glavnih autora liberalne tradicije, ali mnoge njegove teze imaju snažnu konzervativnu notu. Iako se često zauzima za pojedinca i za pojedinčeve sposobnosti da bude protagonist vlastite povijesti, Smith istovremeno taj prostor ograničava, argumentirajući u prilog nesposobnosti tih istih pojedinaca da svoje djelovanje razumiju, te argumentirajući u prilog tome da ih se društveno kontrolira i disciplinira. Tri se teme problematiziraju: (1) Smithova metafora nevidljive ruke, (2) pitanje institucionalnog dizajna i (3) pitanje društvene hijerarhije. Ovaj rad upućuje na određene tenzije koje postoje kod Adama Smitha, u škotskom prosvjetiteljstvu i u suvremenoj liberalnoj tradiciji koja je, u velikoj mjeri, sagrađena na tim temeljima.

Gljučne riječi: Adam Smith, politička ekonomija, konzervativizam, liberalizam, prosvjetiteljstvo

1. Uvod

Ovaj esej postavlja sljedeće pitanje: Je li Adam Smith konzervativac? Smith se obično smatra jednim od glavnih imena liberalne tradicije, pogotovo kada je riječ o ekonomskom liberalizmu. Teško je naći drugog klasika koji je postao tako važan simbol političke agende koja promovira prednosti tržišta i liberalnog kapitalizma. Međutim, dublje čitanje Smitha pokazuje da je ovako pojednostavljena interpretacija njegova opusa problematična. Čak i pripadnici Čikaške škole, kojima je Smith svojevrsni svetac zaštitnik, komentiraju da je Smith autor koji je “pokazao visoku toleranciju spram bogate doze nedosljednosti” (Viner, 1927: 216). Ukazivanje na ta proturječja nije motivirano time da se pokaže da je Smith bio intelektualno neuredan – jer svi su klasici u manjoj ili većoj mjeri puni proturječnosti – već time

da se ukaže na neke dublje tenzije u samom projektu prosvjetiteljstva i u liberalnoj političkoj tradiciji koja je na toj osnovi nastala. Dok se neki interpreti pitaju je li Adam Smith liberal (Khalil, 2002), isto se pitanje može obrnuti tako da se pitamo je li konzervativac.

Dio nedosljednosti u opusu Adama Smitha jest posljedica vremena u kojem je pisao i škotske inačice prosvjetiteljstva unutar koje je intelektualno formiran. Smith piše u vremenu prije Francuske revolucije pa ni termini “liberal” i “konzervativac” nisu bili formirani na način na koji smo danas navikli. Konzervativizam nije ni postojao dok ga autori poput Burkea nisu pokušali formirati upravo kao reakciju na događaje u Francuskoj. Zato se ni Smithova “moralna filozofija”, kako je on nazivao ondašnji ekvivalent društvenih znanosti, ne uklapa sasvim u dihotomiju konzervativizam-liberalizam.

Međutim, čak i uzimajući to u obzir, postoji temelj koji može poslužiti pri procjeni jesu li neki elementi u Smithovom teorijskom sustavu konzervativni ili ne. Riječ je o pitanju slobode koja se ostavlja pojedincu kako bi mogao biti protagonist svoje vlastite povijesti. Zagovara li se širenje tog prostora ili se pak smatra da je pojedinca potrebno kontrolirati i disciplinirati? Na sličan način i kod nas često korišten *Leksikon temeljnih pojmova politike* vidi podjelu između liberalizma i konzervativizma. Konzervativizam odbacuje liberalni racionalizam kao “apologiju slobodnog izbora”, dok liberalizam pretpostavlja upravo tu “samostalnost u odlučivanju o onome što se čovjeka samog tiče” (Prpić i dr., 1990: 33, 29). Drugi pak leksikoni, primjerice *Keywords* Raymonda Williamsa, te pojmove također definiraju u međudodnosu: konzervativci liberalima spočitavaju upravo to da im nedostaje kontrole i discipline (Williams, 1976: 181).

Tri se teme iz Smithova opusa koriste da bi se operacionaliziralo pitanje iz naslova. To su: (1) metafora nevidljive ruke, (2) pitanje institucionalnog dizajna i (3) pitanje društvene hijerarhije. Najprije, nevidljiva ruka jest ono po čemu čak i oni koji nisu čitali Smitha poznaju njegove teorijske ideje. Međutim, nevidljiva ruka ima konzervativnu dimenziju jer dovodi u pitanje mogućnost aktera da razumiju vlastito djelovanje. Zatim, pitanje institucionalnog dizajna naizgled pretvara Smitha iz liberala u intervencionista, ali bliža analiza otkriva da je za Smitha glavni cilj institucionalnog dizajna discipliniranje pojedinaca. I najzad, analiza njegovih stavova o društvenoj hijerarhiji otkriva da je Smith smatrao da je ona ne samo korisna već i prirodna. Na sve tri točke Smith razvija određene teze koje se mogu smatrati konzervativnima. Prije nego što krenem na raspravu svake od triju točaka, dajem kratak pregled Smithove moralne filozofije. Ovo može poslužiti kao uvod, pogotovo jer u domaćoj znanstvenoj produkciji ne postoji mnogo tekstova o Adamu Smithu (za iznimke vidi Puškarić, 1994; Strpić, 1998: poglavlje 1; 2001; Baletić, 2004).

2. Osnove Smithove moralne filozofije

U interpretaciji Adama Smitha dugo je kao posebna kontraverza važio tzv. “problem Adama Smitha”. Smatralo se da su osnovni elementi iz *Bogatstva naroda* u koliziji s onima iz njegove prve knjige, *Teorije moralnih osjećaja*. Naime, u *Teoriji moralnih osjećaja* Smith je koristio “suosjećanje” (*sympathy*) kao najvažniju ljudsku motivaciju, da bi u *Bogatstvu naroda* tu ulogu namijenio osobnom interesu. Međutim, pažljivije čitanje otkriva da nedosljednosti između ta dva koncepta nema te da je “problem Adama Smitha” u velikoj mjeri umjetan (Evensky, 2005: 20-23; Dickey, 1986; Winch, 1978: 10; Raphael, 2007: 115-119). Naravno, to ne znači da je Smithov teorijski sistem lišen protuslovlja. Dapače, nekoliko takvih protuslovlja je glavna motivacija ovog rada. Međutim, potrebno je naglasiti da je “problem Adama Smitha” lako rješiv ako se pripazi na to da Smith “suosjećanje” koristi na specifičan način.

Za Smitha je “suosjećanje” mentalna operacija pomoću koje čovjek zamišlja situaciju druge osobe. Ona je osnova za Smithov mehanizam “nepriistranog promatrača” (*impartial spectator*) koji nam omogućava da vlastito ponašanje promatramo kao što ga vide drugi. Na taj način Smith pokušava moralno ponašanje utemeljiti na ljudskoj društvenosti i imaginaciji. Kao što kaže na samom početku *Teorije moralnih osjećaja*, koliko god da je čovjek sebičan “očito postoje neki principi u njegovoj prirodi, koji ga čine zainteresiranim za sreću drugih i koji njihovu sreću čine nužnom za njega, iako ne dobiva ništa od toga osim užitka što ju promatra” (Smith, 1984 [1759]: 9). Prema tome, moralno ponašanje proizlazi iz, s jedne strane, brige za sebe i, s druge strane, sposobnosti i potrebe ljudi da sebe zamišljaju u položaju drugog.

Na taj je način Smith pokušao utemeljiti moral mimo vjere i to na način koji ne zahtijeva mnogo otvorene društvene represije. Moralno ponašanje je ljudima prirodno jer se brinu za svoj interes, imaju snagu imaginacije, te im je stalo do toga što o njima misle drugi. Ove su teze na sličan način protkane i kroz *Bogatstvo naroda*. Temelj miroljubive društvenosti u obje knjige postoji u svakodnevnim radnjama običnih ljudi. Nije potrebno mnogo intervenirati da bi se poredak stvorio i očuvao. I u *Teoriji moralnih osjećaja* i u *Bogatstvu naroda* Smith traži temelj društvenosti u ljudskoj svakodnevicu. To je bila alternativa koju je škotsko prosvjetiteljstvo pokušalo razviti kada je odbacilo teoriju društvenog ugovora. U *Bogatstvu naroda* društvena kohezija nastaje iz svakodnevnog rada i razmjene (vidi također Strpić, 1998: poglavlje 1). Umjesto da se društvo integrira velikim aktom društvenog ugovora, ono se integrira naizgled banalnim i sitnim ekonomskim odlukama svih nas. Svijet trgovine i privatnog osobnog interesa može u tome odigrati veliku ulogu. Upravo je to poanta jedne od najpoznatijih rečenica iz *Bogatstva naroda*, one u kojoj se pojavljuju Smithovi slavni “mesar, pivar i pekar”. Smith u tom paragrafu želi argumen-

tirati kako u modernim i složenim društvima afektivne i altruistične veze ne mogu biti izvor kohezije:

U civiliziranom društvu njemu [čovjeku] je neprekidno potrebna suradnja i pomoć velikog broja ljudi, dok je cijeli njegov život jedva dovoljan da stekne prijateljstvo nekolicine osoba. Kod gotovo svakog drugog roda životinja svaki je pojedinac, kad odraste potpuno nezavisan, i u njegovu prirodnom stanju nije mu potrebna pomoć nijednog drugog živog bića. Ali čovjeku je gotovo stalno potrebna pomoć njegove subraće, i on bi je uzalud očekivao samo od njihove dobrohotnosti. Vjerojatnije je da će uspjeti ako zainteresira njihovu sebičnost u svoju korist i pokaže im da je u njihovu vlastitu interesu da učine ono što on od njih želi [...] Mi ne očekujemo ručak od dobrohotnosti mesara, pivara ili pekara, već od njihova čuvanja vlastitog interesa. Mi se ne obraćamo njihovoj čovječnosti, već njihovoj sebičnosti, i ne govorimo im nikada o svojim potrebama, već o njihovim probicima (Smith, 2005 [1776]: 51-52).

Pokretač tržišta jest ljudska “želja da poboljšamo svoje stanje” (*the desire of bettering our condition, ibid.:* 343). Za Smitha tu želju treba slijediti kroz tržišnu razmjenu. Srećom, postoji i “sklonost ljudske prirode da mijenja, trampira i zamjenjuje” (*the propensity to truck, barter, and exchange, ibid.:* 51). To ljudsko obilježje daje temelj na kojem se može razvijati podjela rada, koja je za Smitha glavni razlog zašto su moderna kapitalistička društva mnogo bogatija od ranijih tipova društva. Smith podjelu rada opisuje na dobro poznatom primjeru manufakture igala. Glavna je poanta te priče da bi svatko od nas mogao proizvesti vrlo malo igala – a možda nijednu – kada bi radio sam. Podjela rada omogućuje velik porast produktivnosti. Od toga koristi imaju svi ili, kako piše Smith: “opće blagostanje se tako širi u sve različite slojeve društva” (*ibid.:* 48).

Slavljenje podjele rada je prva i najvažnija poruka *Bogatstva naroda*, ali ne figurira tako visoko kada je riječ o teorijskim elementima koje je ekonomska znanost preuzela od Smitha. Dapače, Schumpeter je u svojoj *Povijesti ekonomske analize* posprdno komentirao da “nitko ni prije ni poslije nije mislio da na podjelu rada stavi takav teret” (Schumpeter, 1975: 155). Za ekonomiste su najvažniji doprinosi Smitha u nevidljivoj ruci (o kojoj će biti riječi kasnije u radu), u njegovom opisu tržišnog natjecanja te u njegovom opisu cjenovnog mehanizma. Evo kako o tržišnoj konkurenciji piše Smith:

Sve dobre i loše strane različitog zaposlenja rada i kapitala moraju u istom kraju biti ili sasvim iste ili moraju težiti da se izjednače. Kad bi u istom kraju bilo neko zaposlenje očito povoljnije ili nepovoljnije od ostalih, toliko bi ljudi nagrnulo u nj u jednom slučaju, a toliko ga napustilo u drugom, da bi njegove prednosti uskoro došle na razinu drugih zaposlenja. To bi barem bio slučaj u društvu gdje su stvari puštene da slijede svoj prirodni tok, gdje postoji savršena sloboda i gdje je svaki

čovjek savršeno slobodan da izabere koje god zaposlenje smatra prikladnim, i da ga promijeni kad god to smatra prikladnim. Interes bi svakog čovjeka tjerao da traži povoljno, a izbjegava negativno zaposlenje (Smith 2005 [1776]: 129).

U ovom je paragrafu Smith dao opis tržišne konkurencije kako ju i danas vidimo: potraga za profitom vodi tržišne aktere da svoje resurse (kapital i rad), ulažu u one sektore koji rastu, sve dok ulazak novih tržišnih aktera ne spusti profit na vrlo nisku razinu. Ovakav opis, uz neke stilističke i jezične preinake, možemo pronaći i danas u ekonomskim udžbenicima. Schumpeterov opis kapitalističke “kreativne destrukcije” se, u svojim temeljima, nalazi već u *Bogatstvu naroda*. Naravno, tržišno alociranje resursa može funkcionirati samo pod uvjetima Smithovog “jednostavnog i očitog sistema prirodne slobode” (*obvious and simple system of natural liberty, ibid.*: 665). Drugim riječima, pojedinci moraju imati mogućnost da sami donose odluke o tome gdje uposliti svoj kapital ili rad. Bilo kakvi državni pokušaji da se upravlja ekonomskim resursima nužno moraju završiti ekonomskim neuspjehom. Potrebno je respektirati lokalno znanje koje imaju pojedinci:

Očito je da svaki pojedinac u svom lokalnom položaju može mnogo bolje nego bilo koji državnik ili zakonodavac prosuditi koju vrstu domaće radinosti može njegov kapital zaposliti i koji će proizvod vjerojatno imati najveću vrijednost. Državnik koji bi pokušao određivati privatnim ljudima kako trebaju upotrebljavati svoje kapitale, opteretio bi se ne samo najnepotrebnijom brigom, već bi uzeo vlast koja se ne može sa sigurnošću povjeriti ne samo nijednom pojedincu, već ni bilo kakvom vijeću ili senatu, i koja nigdje ne bi bila tako opasna kao u rukama čovjeka koji je dovoljno lud ili umišljen da se smatra sposobnim da je izvršava (*ibid.*: 446).

Ova je obrana pojedinca, i njegovog prava da donosi ekonomske odluke koje se ponajprije tiču njega, osnova za Smithov napad na “čovjeka sistema” (*man of system*). Takav se pojedinac, obično suviše ambiciozan vladar, zanosi ambicijom da iz uma kreirani sustav pokušava primijeniti na čitavo društvo:

Čovjek sistema, pak, je sklon umišljenosti i zaljubljen u navodnu ljepotu svog idealnog plana vladanja pa ne može podnijeti ni najmanju devijaciju nijednog njegovog dijela. On ga utemeljuje svuda i u svim dijelovima bez obzira na velike interese ili snažne predrasude koje mu se protive. On zamišlja da može razne članove velikog društva raspoređivati kao da su figure na šahovskom polju. Ne razmišlja o tome da figure imaju izvor gibanja koji je različit od onoga što ga [njegova] ruka daje; i da na velikoj šahovskoj ploči ljudskog društva svaka figura ima vlastiti izvor gibanja (Smith, 1984 [1759]: 233-234).

Umjesto takvog pristupa, koji će Hayek nazvati “racionalnim konstruktivizmom”, Smith sugerira da je potrebno prihvatiti stavove i vrijednosti koje postoje u društvu, te se prilagoditi “potvrđenim navikama i predrasudama ljudi” (*ibid.*: 233).

Drugim riječima, javno mnijenje se ne može mnogo mijenjati i mudri “zakonodavac” (*legislator*) to ne bi trebao ni pokušavati. Smithov zamišljeni “zakonodavac”, tj. politički reformator koji posjeduje aristotelijansku mudrost i predanost javnom interesu, društvenim promjenama pristupa mnogo opreznije. U ekonomskom je svijetu posebno važno da se “zakonodavac” ne zanosi time da regulira kretanja resursa. Ono što Smith daje u *Bogatstvu naroda* jest opis mehanizma koji to može raditi umjesto zakonodavca. Naime, ondje se nalazi jedan od prvih opisa cjenovnog mehanizma, temeljnog koordinacijskog mehanizma modernih društava.

Opis mehanizma cijene – i preko njega odnosa ponude i potražnje – Smith daje kroz svoju raspravu prirodne i tržišne cijene (Smith, 2005 [1776]: 89-92). Prirodna je cijena dugoročna cijena koja ovisi o troškovima proizvodnje. Ti se troškovi proizvodnje temelje na cijenama triju faktora proizvodnje, kako ih je definirala klasična politička ekonomija. Riječ je o nadnici za rad, renti za zemlju i kamati kao cijeni kapitala. Prirodna cijena je najniža cijena pri kojoj se još uvijek može poslovati uz minimalni profit. To je cijena koja se postiže na dugi rok i blizu je ravnotežne cijene koja se formira u neoklasičnoj ekonomiji kada se tržišta “čiste”, tj. kada su ponuda i potražnja u ravnoteži. Izraz “prirodna cijena” sugerira da je to normativni koncept: to je cijena koja bi trebala postojati. Tržišna cijena je pak ona koja postoji u danom trenutku s obzirom na postojeću razinu efektivne potražnje. Tržišna cijena može biti viša ili niža od prirodne cijene. Kada padne ispod prirodne, proizvođači će biti ponukani da svoje resurse prebace u one sektore gdje je moguće ostvariti veći profit. To premještanje će biti praćeno padom tržišne cijene, kako je naznačeno u gore citiranom opisu konkurencije (pod uvjetom da je potražnja ostala ista).

Najzad, treba reći da za Smitha tržište nije samo institucija natjecanja već i suradnje. Ono nam omogućuje da dođemo u kontakt s mnogo većim brojem ljudi nego što bismo inače mogli. I premda su interakcije koje s njima možemo imati relativno kratkotrajne i površne, one ipak svojim postojanjem otvaraju vrata drugim tipovima veza. Smithovo shvaćanje tržišta je slično tržnici: to nisu anonimni odnosi između poslovnih partnera, već odnosi prijatelja, susjeda i poznanika. Njegov idealizirani model privrede – seoske privrede u kojoj svatko ima neki mali obrt ili trgovinu – jest u osnovi jedna romantična vizija predindustrijskog ekonomskog života. Naime, inzistirati na strukturi privrede u kojoj su svi “mesar, pivar ili pekar” u trenutku u kojem industrijska revolucija kreira brojnu urbanu radničku klasu jest pomalo neobično. Treba napomenuti da Smith nije mogao ne vidjeti znakove tog procesa u svojoj Škotskoj, s obzirom da je Škotska bila jedan od glavnih centara britanske industrijske revolucije (Perelman, 2010: 486-487). Nema sumnje da ta Smithova odluka vodi ka gubitku eksplanatorne moći.

3. Nevidljiva ruka

Prvi element koji će se promatrati jest Smithova metafora nevidljive ruke, metafora po kojoj je Smith najpoznatiji. Međutim, nevidljiva se ruka u Smithovim knjigama spominje samo tri puta. U *Bogatstvu naroda* se pojavljuje u četvrtoj knjizi, mnogo stranica nakon Smithu najvažnijih dijelova o podjeli rada. Prema tome, Smith nije smatrao da je taj izraz posebno značajan. Međutim, sama je logika nevidljive ruke od velike važnosti za čitav Smithov intelektualni pothvat. Istraživanje nenamjeravanih posljedica individualnog djelovanja je za Smitha bila jedna od glavnih zadaća njegove moralne filozofije.

Upravo je tematiziranje nenamjeravanih posljedica jedan od glavnih rezova koji Adam Smith čini spram starije kršćanske tradicije i usporedne tradicije građanskog republikanizma (vidi Pocock, 1975; Muller, 1993: poglavlje 7). Rađanje modernih društvenih znanosti uvelike se preklapa s proučavanjem nenamjeravanih posljedica ljudskog djelovanja. Gotovo svi ključni autori moderne bavili su se tom temom, počevši s autorima kao što su Vico i Machiavelli, pa sve do Marxa, Pareta i Webera (Merton, 1936). Pri tome treba imati na umu relativno uske konture javne sfere u Europi u drugoj polovici osamnaestog stoljeća. Smith piše za intelektualnu i političku elitu svog vremena, za one koji slove kao “uska skupina kojoj pripadaju pravi i ustrajni obožavatelji mudrosti i vrline”, dok svi ostali spadaju u “veliku rulju čovječanstva” (*great mob of mankind*, Smith, 1984 [1759]: 62). Smith ne kani svojim pisanjem utjecati na “rulju”.

Unutar te elitne uske skupine, Smith ponajprije piše za potencijalne “zakonodavce”. Zadatak takvih reformatora shvaćen je kao poticanje običnih ljudi na poželjno djelovanje i u ekonomskom i u moralnom smislu. Za Smitha je sudjelovanje u ekonomskom životu glavni mehanizam pomoću kojeg se postiže poželjno ponašanje. Drugim riječima, potrebno je polagano širiti prostor u kojem će pojedinci moći slijediti svoj ekonomski interes. Kasnije će se više baviti vezom između moralnosti i ekonomskog života. Ovdje treba samo naznačiti da široka participacija u ekonomskom životu nije Smithu poželjna samo iz ekonomskih već i iz moralnih razloga.

S druge pak strane, ni kršćanska tradicija ni građanski republikanizam ne gledaju blagonaklono na trgovinu, slijeđenje materijalnog interesa i ekonomski život. Za kršćansku je tradiciju trgovina na rubu moralnosti i zakonitosti, kao što svjedoči regulacija kamate kao lihve, dok je za građanski republikanizam privredni život tek stranputica koja skreće ljude s važnijeg puta javne i političke vrline. Obje tradicije žele ostvariti cilj moralnog djelovanja ljudi tako da izravno traže ponašanje vođeno moralnim namjerama. Smith sugerira nešto suptilniji pristup. Time slijedi naputak prethodnika poput Montesquieua koji je rekao da je besmisleno izravno napadati nemoralno ponašanje: “takvo izlaganje uvjerit će svakoga, a pokrenuti nikoga”

(citirano prema Hirschman, 1981: 77). Pogotovo nema mnogo smisla nagovarati i preklinjati ljude na određeni tip ponašanja ako namjere nisu uvijek u podudarnosti s ishodima. Dapače, moguće je da će dobre namjere dovesti do loših ishoda i, obrnuto, da će loše namjere dovesti do dobrih ishoda. Prvi je put ovakvu tezu iznio Bernard Mandeville u tada šokantnom pamfletu *Basna o pčelama*. Mandevilleova je formula glasila: “poroci tajni, vrline javne”. Smith na mnogo manje kontroverzan način pokušava braniti sličan argument.

Smith nevidljivom rukom igra na ljudsku sklonost kontraintuitivnim uvidima. Kao što kaže, “ljudi vole paradokse i pričinjati se kao da razumiju ono što nadilazi shvaćanje običnih ljudi” (Smith, 2005 [1776]: 657-658). Izravno zagovaranje vrline neće uvjeriti nikoga, pa tako ni reformatorske “zakonodavce”. Umjesto toga, treba igrati na njihovu sujetu, na njihovu sklonost da misle da su razumjeli dinamiku koja izmiče običnim čitateljima. Moguće je da je to također učinilo Smitha “ocem” ekonomske znanosti, s obzirom da u ekonomiji kontraintuitivni uvidi imaju posebnu privlačnost. Mogućnost da nevidljiva ruka iz nečeg naizgled negativnog kreira nešto pozitivno zaista jest kontraintuitivna. Uostalom, svi trgovci žele kupiti jeftino, a prodati skupo. Razumno je pitati se kako takva praksa, ako bude široko rasprostranjena, može biti dobra za čitavo društvo? Odgovor na ovo pitanje nemoguć je bez nevidljive ruke, tj. bez tendencije “prirode”, “autora prirode” (*author of nature*) ili “upravitelja prirode” (*director of nature*) da suptilno, ali postojano usmjerava povijest prema sve povoljnijim ishodima.

Dapače, što se više širi područje u kojem se ljudi ponašaju kao trgovci, to će više rasti i opći standard. Smith kao “kraj povijesti” vidi stanje koje naziva “trgovinskim društvom” (*commercial society*), a u takvom društvu svatko “postaje na neki način trgovac” (*ibid.*: 59). Tek je u “trgovinskom društvu” moguće da najsiromašniji radnik uživa standard koji si ne mogu priuštiti ni najbogatiji članovi lovačkog i divljeg društva (*ibid.*: 37). Taj paradoks ukazuje na snagu “trgovinskog društva” koje se temelji na razvedenoj podjeli rada, koja se pak temelji na sveprisutnom slijeđenju osobnog interesa od strane što većeg broja ljudi. Konačan ishod nitko nije ni zamislio ni predvidio; on je rezultat nevidljive ruke.

Bogatstvo naroda prepuno je primjera u kojima se konačni ishod formira kao nepredviđena i nenamjeravana posljedica spleta individualnih odluka. Takve nenamjeravane posljedice najčešće su pozitivne po društvo, premda mogu biti i negativne. Evo kako se nevidljiva ruka upotrebljava u *Bogatstvu naroda*:

[P]ojedinac obično ne namjerava promicati javni interes, niti zna kako mnogo ga unapređuje. Kad radije podržava domaću nego stranu radinost, pojedinac hoće samo svoju vlastitu sigurnost, a kad tom radinošću upravlja tako da njezin proizvod bude od najveće vrijednosti, on hoće samo svoj vlastiti dobitak. Njega u tom, kao i u mnogim drugim slučajevima, vodi jedna nevidljiva ruka da promiče cilj koji

uopće nije namjeravao postići. Nije uvijek lošije za društvo, što nije bila namjera pojedinca da promiče cilj društva. Kad on slijedi svoj vlastiti interes, on često promiče interes društva djelotvornije nego kad stvarno nastoji da ga promiče (*ibid.*: 446).

Dakle, logika nevidljive ruke je sljedeća: (1) pojedinci se vode isključivo svojim osobnim interesima, (2) oni time promiču i javni interes, ne znajući pritom da to čine i (3) javni interes promiču i bolje nego kada bi to zaista namjeravali. Iz ovako postavljene logike čini se da se najvažniji ishodi događaju iza leđa pojedinaca, bez njihova znanja. Nevidljiva se ruka može shvatiti kao ruka sekularizirane inačice božje providnosti. Smith je prirodi često pripisivao blagotvorne namjere, koje pojedincima nisu sasvim vidljive. Ta je sila dovoljno jaka da nadvlada i izvorne namjere pojedinaca i sve umjetno postavljene prepreke te da dovede do pozitivnog kolektivnog ishoda. Zadaća je filozofa da snagom imaginacije vidi red koji se na prvi pogled ne može vidjeti i da poveže naizgled udaljeno i nepovezano, u skladu sa Smithovim shvaćanjem uloge filozofije (Thomson, 1965).

Ovdje se prvi put postavlja pitanje Smithove konzervativnosti. Naime, tako je zamišljena nevidljiva ruka u koliziji sa Smithovom obranom pojedinca i pojedinačne sposobnosti da sam razumije i odlučuje. Čitav Smithov napad na “čovjeka sistema” počivao je na ideji da su pojedinci sposobni razumjeti vlastite odluke bolje od udaljenog i nezainteresiranog vladara. S nevidljivom se rukom čini da je mjesto “čovjeka sistema” zauzeo filozof koji je sposoban bolje od samih pojedinaca razumjeti njihovo ponašanje.

U Smithovu obranu treba reći da se nevidljiva ruka ne ruga običnim ljudima. Osujećuje i ismijava samo najmoćnije i dovodi do ishoda koji će običnim stanovnicima ići na ruku. Primjerice, Smith ismijava feudalne veleposjednike i njihovu želju da posjeduju luksuzna dobra poput “par dijamantnih kopča” ili “nešto isto tako tašto i nekorisno” (Smith, 2005 [1776]: 409). U svojoj želji da kupuju luksuzna dobra, oni su omogućili polagani napredak trgovine i manufakture u gradovima i emancipaciju seljaka koji su radili na njihovoj zemlji. Te posljedice feudalni zemljoposjednici nisu namjeravali, a idu na ruku velikoj većini stanovništva. Smith izvodi zaključak utemeljen u logici nevidljive ruke, iako samu nevidljivu ruku ne spominje:

Tako su dva različita reda ljudi koja nisu imala ni najmanju namjeru služiti javnosti, ostvarila revoluciju koja je od najveće važnosti za opće dobro. Zadovoljenje najdjjetinjastije taštine bila je jedina pobuda veleposjednika. Manje smiješni su trgovci i rukotvorci koji su radili samo sa stajališta svog vlastitog interesa i slijedeći svoj kramarski princip da obrću novac gdje god se novac može zaraditi. Ni veleposjednici, ni trgovci, ni rukotvorci nisu znali ni predviđali tu veliku revoluciju koju je postupno uzrokovala ludost jednih i radinost drugih (*ibid.*: 412).

Smith otvoreno ismijava veleposjednike, a za trgovce posprdno kaže da ih vodi “kramarski princip” (*peddler principle*). Najviše koristi od tog procesa imali su seljaci koji su stekli više kontrole nad zemljom koju iznajmljuju od veleposjednika. Pravna sigurnost ih pak potiče da tu zemlju sve efikasnije obrađuju i tako podižu opću produktivnost. Veleposjednik, zauzet svojom upadljivom potrošnjom luksuznih dobara, ostavlja sve veći prostor običnim zakupnicima njegovih imanja. To je primjer nenamjeranih posljedica u kojima se priroda narugala namjerama bogatih i moćnih i dovela do ishoda koji podiže opće blagostanje.

Smithova nevidljiva ruka važan je element u teoriji tzv. spontanog poretka, čiji je najpoznatiji zagovornik Hayek (2002 [1948]). U svoju reformulaciju te teorijske tradicije Hayek osim Adama Smitha ubraja i sljedeće autore: pamfletista Bernarda Mandevillea, Smithove škotske kolege Davida Humea i Adama Fergusona, kritičara Francuske revolucije Edmunda Burkea te kasnije nevoljke demokrate poput Alexisa Tocquevillea. U teoriji se spontanog poretka tvrdi da društvo nije rezultat ničijeg plana i namjere, iako jest rezultat ljudskog djelovanja; o njega se ljudi “spotiču”, kao što kaže Hayek, preuzimajući formulaciju od Adama Fergusona, Smithovog suvremenika i sunarodnjaka (*ibid.*: 8).

Međutim, Smith se ne uklapa najbolje u Hayekovu libertarijansku shemu. S jedne strane, nema sumnje da ga bavljenje nenamjeranim posljedicama približava Hayekovoj viziji društvenih znanosti. Ali s druge strane, Smithovo praktično bavljenje institucionalnim dizajnom – koje će se tematizirati u idućem dijelu rada – stavlja ga vrlo daleko od Hayekove beskompromisne pozicije. Smithovi apeli potencijalnim mudrim “zakonodavcima” (Smith, 1984 [1759]: 233) nisu kompatibilni s Hayekovom rigidnom pozicijom, prema kojoj je gotovo svaka državna intervencija nelegitimna. Zato i nije čudo da se Hayek više oslanjao na Burkea i na njegovu recepciju Smitha (Hayek, 2002 [1948]: 5-6; za širu raspravu vidi Rothschild, 2001: 148-152).

Unatoč tim razlikama spram Hayeka ne može se negirati da Smithova nevidljiva ruka ima snažnu konzervativnu dimenziju. Akteri koji se nađu u situaciji kojom upravlja nevidljiva ruka su poput djece, nesvjesni posljedica svojeg djelovanja, u zabludi oko efikasnosti svojih strategija te slijepi za uzaludnost svojih namjera. Ne samo da je takvo viđenje ljudskog djelovanja konzervativno, ono je u koliziji s nekim drugim elementima Smithova znanstvenog sistema. Naime, Smith je svoju teorijsku zgradu krenuo graditi na tezi da pojedinci najbolje poznaju svoje interese i da svatko za sebe može najbolje procijeniti što treba činiti. Vjerojatno je Smithu svijet nenamjeranih posljedica bio prevelik intelektualni izazov te nije htio propustiti priliku da prikaže svu ironičnost povijesnog razvoja rane kapitalističke Europe. U želji da formulira provokativne i kontraintuitivne teze, Smith je doveo u pitanje ostatak svoje analize koja počiva na uvjerenju da pojedinci mogu biti protagonisti svoje vlastite povijesti.

4. Institucionalni dizajn

Druga točka analize Smitha jest pitanje institucionalnog dizajna. Uobičajena predodžba o Smithu jest da je on zagovarao minimum državne intervencije. Takva predodžba nije kriva, ali ostavlja po strani velik dio Smithove analize. To se pogotovo odnosi na drugu polovicu *Bogatstva naroda*, kojoj je cilj pokazati kako institucionalni okvir unutar kojeg pojedinci slijede svoje osobne interese utječe na konačne ishode. Smith nije samo niti isključivo promicatelj ekonomskog liberalizma ili ideja *laissez-faire*. Dapače, kod njega postoji i mnogo argumenata o nužnosti institucionalnog dizajna (Rosenberg, 1960; Muller, 1993: poglavlje 9, 12). Teško je sasvim pomiriti te dvije linije argumentacije kod Smitha. S jedne strane, on zagovara što manje intervencije od strane “političara” ili “državnika”, koji su za njega “podmukle i lukave zvjerke” (Smith, 2005 [1776]: 457). S druge strane, Smith daje praktične savjete svom zamišljenom “zakonodavcu” o tome kako dizajnirati institucije da bi se pojedince usmjerilo prema željenom ponašanju.

Logika liberalnog tržišta s mnogo malih “mesara, pivara i pekara” samo je jedan mogući skup institucija unutar kojeg pojedinci mogu slijediti svoje interese. Važnost tog primjera jest da Smithu predstavlja normativni ideal. To je situacija u kojoj su pojedinci stavljeni pod psihološki pritisak konkurencije te su prisiljeni svoj osobni interes slijediti na društveno produktivan način. Treba imati na umu da je Smith bio svjestan univerzalne ljudske sklonosti lijenosti. Kako on kaže: “[u] interesu je svakog čovjeka da živi što je moguće ugodnije” (*ibid.*: 730). S druge strane, svatko želi poboljšati svoj materijalni položaj: to je motiv koji se “rađa s nama u utrobi majčinoj i nikada nas ne napušta sve do groba” (*ibid.*: 343). Uzete zajedno, te dvije motivacije sugeriraju da će svatko pokušati poboljšati svoj položaj uz što je manje moguće rada. Takva strategija može biti korisna za pojedinca, ali ne i za društvo u cjelini. Tržište je taj mehanizam koji prisiljava pojedinca da želu za poboljšanjem svog materijalnog stanja slijedi na način koji će stvoriti šire koristi.

Da bi se to postiglo, potrebno je kreirati konkurentsko tržište u kojem pojedinci moraju stalno brinuti o mogućnosti da dožive ekonomsku propast. Taj pritisak ih prisiljava da poboljšavaju uslugu ili proizvod koji nude, čime promiču opći interes. Ponekad će spontani razvoj društva dovesti do takvih institucionalnih okvira, ali često neće. U takvim je slučajevima strategija *laissez-faire* prilično nekorisna. Potrebno je svjesno intervenirati u dani skup društvenih odnosa kako bi se oni preoblikovali. Prema tome, Smith zagovara umnožavanje situacija koje su ili izravno konkurentske ili pak slične na konkurentske. Ondje gdje konkurencija ne nastaje spontano, uvjete za konkurenciju treba stvoriti. Kao što kritičari ekonomskog liberalizma često ističu: liberalno tržište ne nastaje samo od sebe, njega treba kreirati odozgo (primjerice, vidi Polanyi, 1999 [1944]). Smith je svjestan toga i ne ustručava se davati savjete koji idu upravo u tom smjeru.

Najznačajnija meta njegova kritike je tzv. “merkantilni sustav”. Tim izrazom Smith obuhvaća kako tekstove merkantilističkih autora tako i praksu merkantilističkih država. Unutar kritike “merkantilnog sustava” njegova su najčešća meta bogati trgovci koji pokušavaju izigrati pravila poštene konkurentske borbe te izboriti različite oblike monopola. Smithova glavna preokupacija u praktičnim dijelovima *Bogatstva naroda* je nesmiljena kritika “nesretnog duha monopola” (*the wretched spirit of monopoly*, Smith, 2005 [1776]: 451). Kao što kaže Smith: “ljudi istog obrta rijetko se sastaju, čak i za zabavu i razonodu, a da se razgovor ne završi zavjerom protiv javnosti ili nekim planom podizanja cijena” (*ibid.*: 156). Bogati se trgovci pokušavaju skloniti iz stresne tržišne utakmice i kroz politički pritisak doći do sigurnog profita. To nije neracionalno ponašanje. Dapače, sasvim je u skladu s opisanom težnjom svakog čovjeka da poboljša svoj položaj (uz što manje rada). Prema Smithu, dužnost je “zakonodavca” da se odupre takvim pritiscima i vrati individualne strategije bogaćenja u okvire tržišne utakmice.

Smithova najdraža ekonomska struktura – ona “mesara, pivara i pekara” – je takva da svaka ekonomska odluka dovodi do brzih i izravnih posljedica za tog istog “mesara, pivara i pekara”. Drugim riječima, svaka se dobra odluka brzo nagrađuje, a svaka loša brzo kažnjava. Svaki “mesar, pivar i pekar” je tek nekoliko loših odluka udaljen od ekonomske propasti. Prema terminologiji koju predlaže Perrow (1984), takva bi se situacija mogla opisati kao odnos “bliske povezanosti” (*tight coupling*). Suprotnost tome su sustavi koji su “labavo povezani” (*loosely coupled*), u kojima reakcija na akciju dolazi u vremenski mnogo udaljenijoj točki, često posredovana drugim utjecajima.

Vrlo je slična logika vodila Smitha u kritici institucionalnih situacija u kojima nema izravne kazne za nemar onoga koji odlučuje. Primjerice, veliki zemljoposjednici su još jedna meta Smithove kritike. Oni žive od rente koja ih “ne stoji ni rada ni brige, već im pritječe takoreći kao sama od sebe i neovisno o nekom njihovom planu i namjeri” (Smith, 2005 [1776]: 267-268). Zato ih Smith optužuje za “nemar koji je prirodni učinak njihova udobnog i sigurnog položaja” (*ibid.*: 268). Veliki zemljoposjednici mogu godinama donositi loše odluke a da ne propadnu. Nasuprot tome, Smithov idealizirani svijet “mesara, pivara i pekara” obilježen je većim brojem mnogo manjih bogatstava. To je svijet posjedničkog individualizma (Macpherson, 1981). Upravo je veličina posjeda faktor koji velikog zemljoposjednika čini nesposobnim za tip ekonomske kalkulacije koji Smith želi promovirati. Zato Smith hvali način na koji su se u Engleskoj osnaživala vlasnička prava manjih zakupnika zemlje, čiji je ekonomski interes blisko vezan uz izravna poboljšanja na zakupljenoj parceli (Smith, 2005 [1776]: 390).

Slična logika institucionalnog dizajna vidljiva je kada Smith poseže za primjerima izvan privrede. Njegova analiza sveučilišta i crkava daje najjasniju sliku Smi-

thovog shvaćanja pozitivne institucionalne prakse. U tim primjerima Smith traga za načinima kako bi se ista ona tržišna disciplina koja postoji kod “mesara, pivara i pekara” mogla primijeniti i u neekonomskim institucijama, barem u određenoj mjeri. U svojoj kritici sveučilišta Smith polazi od svog iskustva studija u Glasgowu i u Oxfordu. Naime, Oxford ga se nije dojmio, a u *Bogatstvu naroda* iznosi svoje razloge. Profesori u Oxfordu imaju pristup izvorima financiranja koji su odvojeni od nastave, pa nemaju poticaja potruditi se oko kvalitete svojih predavanja. Svi su profesori plaćeni jednako, bez obzira da li ih studenti cijene ili ne (*ibid.*: 730). Slično kao i kod “mesara, pivara i pekara”, potrebno je dovesti u vezu napor i nagradu. Kada bi studenti mogli svojim odabirom pojedinih predmeta utjecati, barem u određenoj mjeri, na plaće profesora, za očekivati je da bi se i profesori više trudili oko kvalitete nastave koju izvode.

Slična je i njegova analiza vjerskih institucija. Smith se ponovno vodi škotskim primjerima. Kao što ga se sveučilište u Glasgowu dojmilo više nego ono u Oxfordu, tako i u svijetu vjerskih institucija najpozitivniji primjer nalazi u škotskoj protestantskoj crkvi, tzv. Kirku. Smith je, naravno, bio pod dubokim utjecajem svojeg najbližeg prijatelja Humea, za kojeg je rekao da je “kudikamo najslavniji filozof i povjesnik našeg vremena” (*ibid.*: 753). Hume je svojim filozofskim tekstovima postao neprijatelj rigidnog kršćanstva, a posebno Katoličke crkve. Međutim, škotski Kirk bio je mnogo blaža vjerska organizacija, a Smithu je predstavljao primjer pozitivne institucionalne prakse (*ibid.*: 769-776). Najvažnije je pitanje financija: izvor financiranja škotskog Kirka nije bio isključivo u nezavisnim darovima bogatih niti u državnom novcu. Da je to bio slučaj, svećenici bi bili nezainteresirani za svoje podanike, kao što su i oksfordski profesori nezainteresirani za svoje studente. Zato što su bili relativno siromašni, škotski su svećenici za dio svojeg financiranja ovisili o samom stanovništvu. To im je dalo poticaja da ozbiljno shvate svoj poziv te da šire vjeru.

Prema tome, jedna od osnovnih zadaća *Bogatstva naroda* jest ponuditi “zakonodavcu” reformske scenarije za promicanje ekonomski produktivnijeg ponašanja. Pri tome je glavni cilj približiti se Smithovoj privredi malih “mesara, pivara i pekara” u trajnoj konkurenciji. Ovdje se drugi put postavlja pitanje Smithove konzervativnosti, ali na ponešto drugačiji način. Naime, Smith ne zagovara ovu inačicu institucionalnog dizajna samo zato što podiže ekonomsku efikasnost, već zato što usmjerava niže slojeve prema moralnom ponašanju. Iako se Smith smatra teoretičarem interesa a ne strasti (Hirschman, 1981), *Bogatstvo naroda* nije lišeno određene vrste “psihološkog institucionalizma” (Muller, 1993: poglavlje 10). Cilj takvog dizajna jest institucionalno usmjeravanje ljudi prema moralnom ponašanju. Između ostalog, tržište je korisno jer potiče nastanak određenih “nesavršenih, ali dostižnih vrlina” (*imperfect but attainable virtues*, Smith, 1984 [1759]: 291). Vrline kao što

su točnost, marljivost, pristojnost i odricanje daleko su od spektakla javne slave koju traži građanski republikanizam. Međutim, one su veoma važne za uspjeh na tržištu. Veća je šansa da će ekonomski uspjeh doživjeti onaj “mesar, pivar i pekar” koji je prema svojim kupcima pristojan nego onaj koji nije. Kao što Smith piše u *Teoriji moralnih osjećaja*:

Za ljude na inferiornim i srednjim položajima društva put do vrline i do bogatstva, barem do onakvog bogatstva koje ljudi na takvim položajima mogu razumno očekivati, srećom je jedan te isti. Za sve srednje i niže struke stvarne i solidne stručne vještine, zajedno s mudrim, pravednim, čvrstim i umjerenim ponašanjem, rijetko će dovesti do propasti [...] Uspjeh takvih ljudi gotovo uvijek ovisi o naklonosti i ugledu koji uživaju kod svojih susjeda i kod sebi ravnih, a taj se ugled bez uglavnom pravilnog ponašanja ne može dobiti. Stara poslovice da je poštenje najbolja politika vrijedi u takvim slučajevima gotovo uvijek. U takvim situacijama možemo, dakle, očekivati značajan stupanj vrline i, na sreću za dobre vrijednosti društva, te su situacije najčešće za najveći dio ljudi (*ibid.*: 63).

Većina ljudi se u “trgovinskom društvu” neće obogatiti, ali može spojiti određen materijalni komfor s vrlinama poštenja i marljivosti. Tržište je mehanizam koji vodi samokontroli pojedinaca, pogotovo pojedinaca koji pripadaju siromašnijim slojevima, tzv. “inferiornim i srednjim položajima” (*inferior and middling stations*). Ovdje se Smith prikazuje u novom svjetlu. On nije samo teoretičar ekonomske efikasnosti, već i moralizatorski autor kojem je jedna od glavnih briga kako da se kod nižih slojeva potakne moralno ponašanje. Discipliniranje pojedinaca Smithu je jedna od važnijih funkcija tržišta. Pritom Smith piše neke rečenice koje bi se dobro uklopile u Foucaultovu (1994 [1975]) povijest discipliniranja. To se pogotovo odnosi na Smithov očaj u slučajevima kada ljudi iz malih mjesta u kojima cvjeta privreda “mesara, pivara i pekara” odlaze u velike gradove. U takvim situacijama događa se potpuno urušavanje moralnog ponašanja, tvrdi Smith:

Dok ostaje u nekom selu na ladanju, na njegovo se vladanje pazi i on je možda prisiljen da i sam pazi na svoje vladanje. U tom položaju, i samo u tom položaju, on može izgubiti ono što se zove dobar glas. Ali čim dođe u neki veliki grad, on propada u tamu i mrak. Njegovo vladanje nitko ne promatra i nitko ne pazi na nj. Zbog toga je veoma vjerojatno da će i on zanemariti svoje vladanje i da će se prepuštiti niskoj razuzdanosti i porocima svih vrsta (Smith, 2005 [1776]: 758).

Smith je toliko očajan da u takvim slučajevima čak preporuča da se radnici pridruže “nekoj maloj religioznoj sekti”, iako je svjestan da su takve sekte “neugodno stroge i nedruštvene” (*ibid.*). Disciplina i moralno ponašanje mogu postojati samo u idealiziranoj seoskoj privredi “mesara, pivara i pekara” u kojoj svatko svakog poznaje i nadgleda. Moralnost – a uz nju i umjereni ekonomski uspjeh koji većina sitnih trgovaca i obrtnika može očekivati u “trgovinskom društvu” – dolazi kao po-

sljedica uronjenosti u društveni svijet u kojem svatko ima određeni ugled i položaj te konstantno biva procjenjivan od svojih susjeda. Jednom kada nestane Smithu najdraža ekonomska struktura, nejasno je što uopće može održati kakav-takav moralni poredak. U tome se vidi Smithova konzervativnost. Glavni zaključak koji se ovdje nameće jest da su niži slojevi nesposobni za moralno ponašanje ukoliko ih tržišna disciplina ne usmjeri prema minimumu moralnog života.

5. Društvena hijerarhija

Treća točka analize jest pitanje društvene hijerarhije. Kao što će se vidjeti, Smith smatra da je ona ne samo nužna već i prirodna. Zato je potrebno djelomično relativizirati jedno često spominjano obilježje *Bogatstva naroda*, ono da ta knjiga zagovara kapitalizam jer on koristi običnim ljudima. Smith nije na strani tržišta jer ono koristi bogatima – premda koristi i njima – nego zato što ono koristi manje imućnima i manje moćnima. Prethodni dio rada je pokazao da je dio Smithove motivacije ipak ležao drugdje: u želji da disciplinira siromašne i usmjeri ih prema sitnoburžoaskim vrlinama trgovaca i obrtnika (vidi također Perelman, 2000: 198-203). Kada se dotiče radnika, Smith zaista pledira za veće plaće, za ono što naziva “obilnom nagradom za rad” (*liberal reward of labour*). To je plaća koja je nešto veća od tržišne, a razlika je korisna jer potiče marljivost radnika. Kao što kaže Smith:

Kao što obilno nagrađivanje rada potiče rađanje, tako ono povećava i radinost puka. Plaće za rad potiču radinost koja se, kao i svako drugo ljudsko svojstvo, poboljšava u razmjeru prema poticaju koji dobiva. Obilno uzdržavanje povećava tjelesnu snagu radnika, a ugodna nada da će popraviti svoje stanje i svoje dane izvršiti možda ugodno i u obilju, pobuđuje radnika da do krajnosti napregne svoje snage. Zbog toga tamo, gdje su plaće visoke, naći ćemo da su radnici uvijek življi, marljiviji i žustriji nego tamo gdje su niske (Smith, 2005 [1776]: 113).

I na drugim mjestima se čini da Smith argumentira u prilog radnika. Primjerice, kada govori o kolektivnom pregovaranju između radnika i poslodavca, Smith konstatira da su radnici u nepravedno podređenom položaju:

Ipak nije teško predvidjeti koja od tih dviju strana, pod svim običnim okolnostima, mora imati prednost u tom sporu i mora prisiliti drugu da pristane na njezine uvjete. Budući da poslodavaca ima bročano manje, oni se mogu mnogo lakše ujediniti. Osim toga, zakon dozvoljava ili bar ne zabranjuje njihovo udruživanje, dok zabranjuje udruživanje radnika. Nemamo zakona parlamenta protiv udruživanja da bi se snizila cijena radu, ali ima mnogo zakona protiv udruživanja da bi se podigla. U svim takvim sporovima poslodavci mogu izdržati mnogo dulje (*ibid.*: 100-101).

Ono što bode oči u ovom paragrafu, kao i u onima koji slijede, jest da Smith ne nudi nikakvo rješenje za ovaj problem (vidi Perelman, 2000: 194). Ne pledira,

primjerice, da se dozvoli sindikalno organiziranje radnika. Čini se da Smithova “obilna plaća za rad” ima tu ulogu da umiri radnike i da ih odvraća od bilo kakvog oblika kolektivnog udruživanja, tj. “kombiniranja”, kako se tada govorilo. Umjesto toga, Smith im nudi nadu da će moći i sami postati “mesari, pivari i pekari”, tj. sitni trgovci i obrtnici u Smithovoj idealiziranoj predindustrijskoj privredi.

I drugdje Smith konstatira neke oblike društvene nepravde, ali ne nudi nikakvo rješenje. Primjerice, slično je kod njegove rasprave o nastanku privatnog vlasništva i posljedičnom porastu nejednakosti. Smithov opis nastanka vlasništva dio je njegove “pretpostavljene povijesti” (*conjectural history*), stiliziranog prikaza povijesti kojem je za cilj prikazati sve stadije kroz koje je prošlo društvo u svom putu prema modernom “trgovinskom društvu” (*commercial society*). Taj je tip društva za Smitha svojevrsni kraj povijesti, posljednja etapa u povijesnom razvoju. Gotovo svi autori škotskog prosvjetiteljstva okušali su se u tom intelektualnom žanru, a on im je pogotovo bio zanimljiv zbog njihovog odbacivanja teorije društvenog ugovora.

Kritizirajući koncept društvenog ugovora kao povijesno nerealnu konstrukciju, škotsko je prosvjetiteljstvo moralo ponuditi neku alternativu. Smith i drugi pokušali su tu alternativu pronaći u povijesti. Pri tome treba napomenuti da je njihova “pretpostavljena povijest” tek manjim dijelom utemeljena na stvarnim činjenicama. Zato se čitav pristup može nazvati “mitologijom” (Meek, 1967: 98). Osnovna je zadaća otkriti neki glavni skup uzroka koji gura društvo iz jedne faze u drugu. Za Smitha i druge Škote glavni su uzroci prijelaza u idući stadij ekonomske i materijalne prirode. To je navelo neke interprete da u škotskom pristupu povijesti vide preteču marksističke teorije povijesti (*ibid.*: poglavlje 3).

Kod Smitha vlasništvo nastaje u prijelazu iz lovačkog u pastirsko društvo, jer pojedini pastiri mogu gomilati stoku kao oblik bogatstva. Tek se tada pojavljuje potreba za nekim oblikom političke vlasti. Oko veze između vlasti i privatnog vlasništva Smith je vrlo eksplicitan: dok ne nastane vlasništvo nema ni potrebe za vlašću. Kao što kaže Smith u predavanjima svojim studentima, glavni je cilj vlasti “da osigura bogatstvo i obrani bogate od siromašnih” (citirano prema Skinner i Wilson, 1975: 158). U *Bogatstvu naroda* mogu se pronaći slične formulacije, poput one da ondje gdje “nema nikakvog vlasništva, ili barem nikakvog vlasništva koje premašuje vrijednost rada dvaju ili triju dana, građanska vlada nije toliko potrebna” (Smith, 2005 [1776]: 685).

Međutim, Smith opet ne nudi nikakav izlaz. Za njega je “trgovinsko društvo”, u kojem postoje i nejednakost i država koja tu nejednakost štiti, nužno zlo. S obzirom da se moderna država ipak mora ustezati od arbitrarne upotrebe prisile, taj je stadij manje zlo od prethodnih epizoda. Osnovna je prednost modernog “trgovinskog društva” ta što u njemu postoji veća doza slobode (*liberty*), shvaćene kao pravna sigurnost (Cropsey, 1957: 95-98; Hirschman, 1981: 52; Rasmussen, 2006).

Takva pozicija nije nerazumna. Ono što Smithovom pristupu ponovno daje dozu konzervativizma jest način na koji, u kontekstu rasprave o vlasništvu, govori o siromašnima. U dijelu teksta koji prethodi gore citiranoj rečenici Smith iznosi stav da su siromašni stalno u napasti da napadnu privatno vlasništvo bogatih:

Obilje bogataša izaziva negodovanje siromaha koje često tjera oskudica i navodi zavist da napadaju njegove posjede. Vlasnik vrijedne imovine koja je stečena mnogogodišnjim radom ili možda radom mnogih uzastopnih naraštaja, može prespavati u sigurnosti, pa makar se radilo o jednoj jedinoj noći, samo pod zaštitom građanske vlasti, njega cijelo vrijeme okružuju nepoznati neprijatelji koje on nikada ne može umiriti, premda ih nikada nije izazvao. Od njihove ga nepravde može zaštititi samo moćna ruka građanske vlasti, stalno podignuta da kazni tu nepravdu (Smith, 2005 [1776]: 685).

Prema tome, čini se da je ipak primarni problem “trgovinskog društva” sklonost siromašnih da se odaju “zavisti, zlobi, osveti” i drugim strastima (*ibid.*). Oko raspodjele bogatstva se više ništa ne može učiniti. Jednom kada se uđe u “trgovinsko društvo”, najveća opasnost postaje moguća pobuna siromašnih. Smith također ne dozvoljava prostor nižim slojevima da utječu na politiku. Kao što kaže u predavanjima studentima: “Nijedna vlast nije savršena, ali bolje je podrediti se nekim neugodnostima nego pokušati nešto učiniti protiv nje” (citirano prema Winch, 1978: 55). Odbacivši teoriju društvenog ugovora, Smith je odbacio bilo kakvu mogućnost da se politički poredak legitimira nekom vrstom pristanka odozdo.

Smith ne samo da ne vjeruje da bi se obični ljudi trebali buniti protiv vlasti, on misli da oni nisu u stanju da razumiju politiku, pa čak ni da shvate kako se njihovi politički interesi uklapaju u šire društvo. Evo kako piše o radnicima:

Ali, iako je interes radnika usko povezan s interesom društva, radnik je ili nesposoban da shvati taj interes ili da ga shvati u vezi sa svojim vlastitim interesom. Njegovo stanje mu ne ostavlja vremena da dobije potrebnu obavijest, a njegov odgoj i običaji su obično takvi da ga čine nesposobnim da prosuđuje, čak i kad bi bio potpuno obaviješten (Smith, 2005 [1776]: 268).

Da ovakva konzervativna orijentacija nije slučajna, pokazuje i njegova rasprava o obrazovanju siromašnih. Naime, iako na početku *Bogatstva naroda* slavi podjelu rada kao najveći generator ekonomskog rasta, Smith kasnije priznaje da uska specijalizacija ima niz negativnih posljedica za radnike, s obzirom da se njihov život svodi na stalno ponavljanje jedne te iste tjelesne radnje. To radnike čini nesposobnima za “prosuđivanje velikih i prostranih interesa svoje zemlje” (*ibid.*: 746). Zato predlaže ekspanziju javnog obrazovanja. Međutim, kada se поближе pogleda sadržaj tog obrazovanja, vidi se da je ponovno glavni cilj održavanje društvene hijerarhije:

[D]ržava stječe od naobrazbe nižih slojeva naroda korist koja nije mala. Što su ti niži slojevi naroda obrazovaniji, manje su izloženi prijevarama oduševljenja i predrasuda koje kod neobrazovanih naroda često uzrokuju najstrašnije neredе. Osim toga, obrazovani i inteligentni ljudi uvijek su pristojniji i sređeniji nego neznalice i glupani. Svaki se obrazovan i inteligentan čovjek pojedinačno osjeća više poštovanja dostojnim, i vjerojatnije je da će steći poštovanje svojih zakonitih pretpostavljenih, pa su takvi ljudi raspoloženi da poštuju svoje pretpostavljene. Oni su skloniji tome da ispitaju i sposobniji da prozru zainteresirane tužbe političkih stranaka i nezadovoljnika. Njih je zbog toga teže zavesti u bilo kakvo lakomisleno ili nepotrebno protivljenje vladinim mjerama (*ibid.*: 751).

Kao što se može vidjeti, cilj obrazovanja siromašnih, osim da ih se nauči pisati i računati, jest da ih se učini politički poslušnima. Dakle, iako Smith ne argumentira u prilog korisnosti siromaštva, kao što su činili autori prije njega, on argumentira u prilog korisnosti društvene hijerarhije. Smith je obrnuo sredstvo: od siromaštva do “obilne plaće za rad” unutar “trgovinskog društva”. Međutim, cilj je političke pasivnosti nižih slojeva ostao isti. U *Teoriji moralnih osjećaja* šire elaborira tu tezu, prije svega kroz raspravu o porijeklu “razlikovanja staleža” (*distinction of the ranks*). Ovdje se može naći obrazloženje zašto je društvena hijerarhija ne samo poželjna već i prirodna.

Da bi razvio taj argument, Smith se koristi osnovnim tezama *Teorije moralnih osjećaja* o “suosjećanju”. Kao što je već spomenuto, taj termin treba shvatiti u Smithovom smislu, kao mentalnu operaciju pomoću koje se netko unosi u poziciju drugog, kao intersubjektivnu osnovu moralnog i političkog poretka. Smith se najprije pita čemu uopće služe svi pokušaji ljudi da “poboljšaju svoje stanje”, svi pokušaji da si priskrbe materijalna dobra? Po njemu, zaista nužne životne potrepštine mogu se steći s relativno malo rada. Sve iznad toga je, strogo govoreći, nepotrebno. To je pomalo neobična linija argumentacije za nekoga tko ima reputaciju ekonomskog liberala i entuzijastičnog zagovaratelja kapitalizma. Međutim, Smith je smatrao da osnovni standard materijalnog života uživa čak i “najniži radnik” (*meanest labourer*, Smith, 1984 [1759]: 50). Cilj ekonomskog bogaćenja zapravo uopće nije podizanje materijalnog standarda, već podizanje osobnog ugleda unutar zajednice, iste one zajednice “mesara, pivara i pekara” u kojoj svatko svakog poznaje, promatra i procjenjuje:

Biti promatran, biti primijećen, biti uzet sa suosjećanjem, spokojem i odobravanjem, to su sve prednosti koje možemo dobiti od toga [od poboljšanja svog stanja]. Taština je ono što nas interesira, a ne ugoda ili užitak. Ali taština se uvijek temelji na vjerovanju da smo predmet pažnje i odobravanja. Bogat se čovjek hvali svojim bogatstvom jer osjeća da na sebe privlači pažnju svijeta; ljudi su skloni sudjelovati u njegovim ugodnim osjećajima, osjećajima koji su rezultat prednosti njegovog položaja (*ibid.*: 50-51).

Drugim riječima, ljudi se pomoću “suosjećanja” uživljavaju u položaj bogatih, slavnih i moćnih. A svatko od nas bi volio biti u poziciji da bude predmet sličnog divljenja. Dapače, ljudi su skloni “iluzornim bojama” zamišljati stvarne prednosti bogatih i slavnih te zamišljaju da je takav život “gotovo sažeta zamisao savršenog i sretnog stanja” (*ibid.*: 51). Na tom se psihološkom mehanizmu temelji “razlikovanje staleža”. Premda bi prema Smithu možda bilo bolje da to nije tako, da se ljudi ne dive bogatima i slavnima, ta ljudska potreba ima korisnu nuspojavu u obliku društvene stabilnosti. Smith kaže da je priroda htjela da svoje divljenje usmjerimo ne prema onima koji imaju mudrost i vrlinu nego prema onima koji imaju bogatstvo i slavu:

Moralisti nas često preklinju da budemo milosrdni i imamo sažaljenje. Upozoravaju nas da ne budemo opčinjeni slavom. Zaista, ova je opčinjenost toliko snažna da se bogatima i slavnima daje prednost u odnosu na mudre i vrle. Priroda je mudro presudila da će razlikovanje staleža te mir i poredak društva biti sigurniji ukoliko počivaju na jednostavnoj i jasnoj razlici porijekla i bogatstva, nego kada bi počivali na mudrosti i vrlini, koje su nevidljive i često nejasne. Velika ljudska rulja nije u stanju uočiti te razlike: ona može lako vidjeti prvo razlikovanje, s teškoćom može uočiti drugo razlikovanje, fino razlikovanje mudrih i vrlin (*ibid.*: 226).

Još jednom nas je “mudrost prirode” vodila prema pozitivnom ishodu, kao što to biva u scenarijima nevidljive ruke. Iako je sklonost divljenju bogatima, moćnima i slavnima “korupcija naših moralnih osjećaja” (*ibid.*: 61), ta je korupcija ipak korisna. Ona pridonosi učvršćivanju društvene hijerarhije i društvenog poretka. Na kraju se čini da bi bilo kakva agitacija nižih slojeva bila u koliziji sa samom prirodom ljudi. Naša psihologija je tako postavljena da nam je prirodno težiti društvenoj hijerarhiji. Time Smith ugrađuje još jedan konzervativni element u svoj znanstveni sistem. Ne samo da je teorija društvenog ugovora nerealna već bi pokušaji da se društveni poredak utemelji na nekoj vrsti demokratskog pristanka bili protuprirodni.

6. Zaključne napomene

Adam Smith je poput Rorschachova testa: svatko u njemu vidi ono što želi vidjeti (Perelman, 2010: 495). Potrebno je imati zaista čudne stavove da se za njih kod Smitha ne bi mogla pronaći barem poneka potvrda (Viner, 1927: 207). Djelomice, to je tako jer Smith piše prije Francuske revolucije, događaja koji je odredio velik dio ideoloških rasprava koje se i danas vode. Drugu ključnu razdjelnicu modernog doba, industrijsku revoluciju, Smith je mogao vidjeti oko sebe, ali ju je odlučio ignorirati. Pomalo je neobično da je Smith postao toliko često citirani autoritet za razdoblje modernog kapitalizma, a o samoj je industrijskoj prirodi modernog kapitalizma napisao tako malo. Njegova skromna manufaktura igala koju je iskoristio pri opisu podjele rada već je u njegovo vrijeme odlazila u povijest. Umjesto svije-

ta koji je nastajao oko njega, čak i u njegovoj rodnoj Škotskoj, Smith je radije kao svoj model uzeo beskonfliktni svijet zamišljene ruralne privrede u kojoj je svatko vlasnik male trgovine ili obrta.

U Smithovoj slici svijeta nema mnogo mjesta ni za jednu društvenu grupu ili klasu. Smith nije volio političare jer je smatrao da su nesposobni, nije volio bogate trgovce jer je smatrao da uvijek djeluju protiv općeg interesa, a nije volio ni velike zemljoposjednike jer nisu marili za to što se događa na njihovim nepreglednim posjedima dok god oni ubiru rentu. Ni o industrijskim radnicima nije imao visoko mišljenje jer je u njima vidio potencijalni izvor političke nestabilnosti. Nadao se da će njegovo zagovaranje “obilne plaće za rad” biti usvojeno pa da će radnici raditi mirno i bez politizacije. Smithova idealizirana privredna struktura je ona u kojoj je svatko “pivar, mesar ili pekar”. Kao što se vidjelo u ovom radu, takvu strukturu Smith ne zagovara samo zbog ekonomskih koristi, već i zbog moralnih. U takvoj maloj seoskoj zajednici svatko svakoga poznaje, procjenjuje i nadgleda. Ekonomska struktura vodi ka psihičkoj i moralnoj disciplini. Takva je struktura tim važnija ako se uzme u obzir da, po Smithu, niži slojevi nemaju autonoman kapacitet za moralno ponašanje.

S druge pak strane, sloboda koja se ostavlja “zakonodavcu”, prosvijećenom političaru koji može dokučiti ironična krivudanja nevidljive ruke te u skladu s njima dizajnirati institucije, daje čitavom Smithovom opusu snažan elitistički i tehnokratski duh. Ukoliko je Smithova kritika postojećih elita utemeljena, onda se za Smithovog “zakonodavca” mora reći da je svojevrсни *deus ex machina*. Jedino jamstvo da će zakonodavac postupati ispravno jest to što će slušati savjete ljudi kao što su Smith i što će se uzdati u “mudrost prirode” koju su Smith i Smithu slični uspjeli dokučiti kroz svoju moralnu filozofiju. Autoritet prirode se priziva u pomoć u situaciji kada političke institucije više nisu tako stabilne, čemu je uostalom pridonio i sam Smith svojom kritikom postojećeg institucionalnog okvira.

U takvoj viziji društva nema mnogo prostora za politiku. Smithovo i škotsko otkriće društvenosti u svakodnevnim odlukama pojedinaca, pogotovo na tržištu, vodi prema apolitičnoj viziji društva. Adam Smith i škotsko prosvjetiteljstvo argumentiraju da je čovjek društveno biće, ali nije nužno i političko. Čitava intelektualna zgrada živi, međutim, u sjeni događaja koji su se odvijali nedugo nakon Smithove smrti. Teško je nagađati što je Smith mislio o Francuskoj revoluciji, s obzirom da je umro 1790. godine. Mogao je, dakle, vidjeti početak revolucije, ali ne i njeno najnasilnije razdoblje. U svojoj se privatnoj korespondenciji o francuskim događajima nije očitovao.

Međutim, nema sumnje da je Francuska revolucija destabilizirala i podijelila prosvjetiteljstvo. Način na koji je Smith pokušavao kombinirati liberalnu i konzervativnu argumentaciju nakon Francuske revolucije postaje neodrživ. Čitanje Smitha

nam omogućuje da u jednoj znanstvenoj viziji promatramo kako se ti odvojeni i često suprotstavljeni tokovi pokušavaju kombinirati. To nam daje uvid u tenzije koje su u prosvjetiteljskom projektu postojale od početka, a koje prate liberalnu tradiciju do danas.

LITERATURA

- Baletić, Zvonimir. 2004. Mit nevidljive ruke, u: Prpić, I. (ur): *Globalizacija i demokracija*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb: 151-163.
- Cropsey, Joseph. 1957. *Polity and Economy: An Interpretation of the Principles of Adam Smith*. Martinus Nijhoff. Haag.
- Dickey, Laurence. 1986. Historicizing the “Adam Smith Problem”: Conceptual, Historiographical, and Textual Issues. *Journal of Modern History*, (58), 3: 579-609.
- Evensky, Jerry. 2005. *Adam Smith's Moral Philosophy: A Historical and Contemporary Perspective on Markets, Law, Ethics, and Culture*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Foucault, Michel. 1994 [1975]. *Nadzor i kazna: Rađanje zatvora*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- Hayek, Friedrich August von. 2002 [1948]. *Individualizam i ekonomski poredak: Krićka analiza socijalističke ekonomije i plaidoyer za očuvanje “istinskog individualizma”*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- Hirschman, Albert O. 1981. *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*. Princeton University Press. Princeton.
- Khalil, Elias L. 2002. Is Adam Smith Liberal? *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, (158), 4: 664-694.
- Macpherson, C. B. 1981. *Politička teorija posjedničkog individualizma*. Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske. Zagreb.
- Meek, Ronald. 1967. *Economics and Ideology and Other Essays*. Chapman and Hall. London.
- Merton, Robert K. 1936. The unanticipated consequences of purposive social action. *American Sociological Review*, (1), 6: 894-904.
- Muller, Jerry Z. 1993. *Adam Smith in His Time and Ours: Designing the Decent Society*. Princeton University Press. Princeton.
- Perelman, Michael. 2000. *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Duke University Press. Durham.
- Perelman, Michael. 2010. Adam Smith: Class, labor, and the industrial revolution. *Journal of Economic Behavior and Organization*, (76), 3: 481-496.

- Perrow, Charles. 1984. *Normal Accidents: Living with High Risk Technologies*. Basic Books. New York.
- Pocock, J. G. A. 1975. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press. Princeton.
- Polanyi, Karl. 1999 [1944]. *Velika preobrazba: Politički i ekonomski izvori našeg vremena*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Prpić, Ivan, Žarko Puhovski, Maja Uzelac (ur). 1990. *Leksikon temeljnih pojmova politike*. Školska knjiga. Zagreb.
- Puškarčić, Mladen. 1994. Liberalna gospodarska teorija Adam Smitha. *Politička misao*, (31), 3: 82-91.
- Raphael, D. D. 2007. *The Impartial Spectator: Adam Smith's Moral Philosophy*. Oxford University Press. Oxford.
- Rasmussen, Dennis. 2006. Does "Bettering our Condition" Really Make Us Better Off? Adam Smith on Progress and Happiness. *American Political Science Review*, (100), 3: 309-318.
- Rosenberg, Nathan. 1960. Some institutional aspects of the Wealth of Nations. *Journal of Political Economy*, (86), 6: 557-570.
- Rothschild, Emma. 2001. *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*. Harvard University Press. Cambridge.
- Schumpeter, Joseph A. 1975. *Povijest ekonomske analize*. Informator. Zagreb.
- Skinner, Andrew i Thomas Wilson (ur). 1975. *Essays on Adam Smith*. Clarendon Press. Oxford.
- Smith, Adam. 1984 [1759]. *The Theory of Moral Sentiments*. Liberty Fund. Indianapolis.
- Smith, Adam. 2005 [1776]. *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Masmedia. Zagreb.
- Strpić, Dag. 1998. *Promjena: Politička i političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- Strpić, Dag. 2001. Politička ekonomija – ekonomija – politologija. *Politička misao*, (38), 1: 64-81.
- Thomson, Herbert F. 1965. Adam Smith's philosophy of science. *Quarterly Journal of Economics*, (79), 2: 212-233.
- Viner, Jacob. 1927. Adam Smith and laissez-faire. *Journal of Political Economy*, (35), 2: 198-232.
- Williams, Raymond. 1976. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press. Oxford i New York.
- Winch, Donald. 1978. *Adam Smith's Politics: An Essay in Historiographic Revision*. Cambridge University Press. Cambridge.

Marko Grdešić

IS ADAM SMITH A CONSERVATIVE? THE INVISIBLE HAND,
INSTITUTIONAL DESIGN AND SOCIAL HIERARCHY

Summary

This article asks the following question: Is Adam Smith a conservative? Smith is usually seen as a key author of the liberal tradition, but some of his claims have a strong conservative overtone. Although he frequently defends the individual and his capacity to be the agent of his own history, Smith simultaneously limits this space, arguing that the very same individuals are incapable of understanding their own action, and arguing in favor of socially controlling and disciplining them. Three themes are discussed: (1) Smith's metaphor of the invisible hand, (2) the question of institutional design, and (3) the question of social hierarchy. This article points towards certain tensions in the work of Adam Smith, the Scottish enlightenment, and the liberal tradition which was built, to a large extent, on these foundations.

Keywords: Adam Smith, Political Economy, Conservatism, Liberalism, Enlightenment

Kontakt: **Marko Grdešić**, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: marko.grdesic@fpzg.hr